

1924,

N 11-12

173736

7

V.N. Karazin Kharkiv National University

00289105 3

5817

К. 5817

416(29)

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ХХ

МІСЯЧНИК

1925
54 а/к
1934

11-12

15.11.42
6-12

ХАРКІВ

1924

Приймається на 1925 р. передплата на великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник

„Червоний Шлях“

Рік видання третій.

Редагують: **О. Шумський** (головний редактор), **П. Тичина**, **Г. Гринько**
В. Блакитний, **С. Пилипенко**, **М. Хвильовий**.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), І. Айзеншток, акад. Багалій, Брандлер (Германія), проф. П. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), юг. Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, С. Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, А. Головка (Полтава), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, М. Доленго, О. Дорошкевич, О. Досвітній, Ф. Дунаєвський, М. Драй-Хмара, акад. Д. Еварницький, проф. П. Єфремов (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. М. Жук (Чернігів), В. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), П. Капельгородський (Лубні), Є. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, А. Ковалівський, О. Копиленко, В. Коряк, І. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. П. Кучеренко, О. Кисіль, П. Козицький, О. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець, Д. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Д. Мануїльський, проф. Я. Мамонтов, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. В. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлов, С. Мазлах, В. Міяковський, Максимович, проф. З. Неедлі (Чехія), М. Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, А. Панів, П. Панч, проф. О. Підгаєцький, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, О. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, М. Равич-Черкаський, П. Свашенко, проф. С. Семківський, І. Сенченко, проф. Слабченко, проф. О. Синявський, Ол. Слісаренко, М. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Я. Савченко, М. Семенко, К. Тараненко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), проф. Тимофіїв, акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. Фрунзе, Гнат Хоткевич, А. Хвиля, проф. О. Хлюп (Чехія), Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), М. Чернявський (Херсон), В. Чубар, П. Червоний, І. Шевченко, Г. Шкурупій, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський, Мих. Яловий, проф. О. Яната та инш.

Див. 3 стор. обюртки.

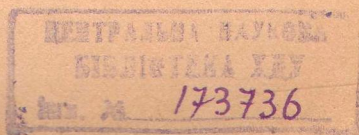
ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

416 (29)

№ 11—12

(20—21)

ЛИСТОПАД

1924

ГРУДЕНЬ

05 (47.714) «1924» = 91.79

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
чен. наб.,
14.

Д. У. Д. Харків. Зам. № 380.

З М І С Т

	Стор.
О. Слісаренко—Байда. Поезії.	1
О. Донченко—На весні. Поезії.	3
Ю. Будяк—Марина Копачівна.	4
В. Мисик—У степах шумних. Поезії.	26
О. Конторин—Зоряний вечір. Поезії.	26
А. Любченко—З темного передпокою.	27
П. Филипович—Місяць срібний... Балада. Поезії.	36
В. Яблуненко—Лягаючи спати. Поезії.	37
Б. Тенета—Маріяка.	38
В. Дудар—Хутір занедбаний. Поезії.	52
М. Горовий—Дорога. Поезії.	53
Т. Підхмарний—Донбас. Уривок з поеми.	53
А. Шмигельський—Сини. Поезії.	55
О. Копиленко—Христя.	56
В. Сосюра—Дві. Поема.	62
В. Атаманюк—У Коломиї.	63
Гораций Траубель—Народ господар життя. Перекл. І. Кулик.	64
А. Буценко—За п'ять років.	68
М. Мотузка—З організаційної науки лєнінізму.	72
К. Галкін—За царськими мурами.	86
С. Уманський—Північно-Американські Сполучені Штати.	108
Л. Каплан—Наука про харчування.	124
В. Бушуєв—Дніпрове поріжжя в археологічному відношенні.	140
Інж. В. Данилевський—Хемізація війни.	153
М. Семенко—До постановки питання про застосування лєнінізму на 3-му фронті.	169
І. Крушельницький—Драматурги німецької модерни останніх літ.	202
Гн. Хоткевич—Тарас Бульба.	211
Г. Петренко—Замість міжнароднього огляду.	239
С. Розентул—Економічний огляд.	245
Хроніка.	262
Бібліографія.	292

ОЛ. СЛІСАРЕНКО

БАЙДА

Я—Байда електричного віку,
Розіп'ятий на залізних шляхах!
Серце, слово викуй
Сталеве, міцне, як я!
Димарі!

Гострі дзвіниці!
Ятрить, ятрить же рани Байди!
Його прив'язано до ваших гранітів
і криці,
Він з Вовчих лісів прийшов сюди.

*

*

Шукаю я слова простого
Про шпилі городів далеких,
Що стинали мої квіти,
Волошки і сокирки,
Як ішов я
Із Хатнього
Вовчанського повіту
На протині двох віків.

«Івашечку,
«Мій синочку!
«Приплинь, приплинь
«До бережка...

Не припливу рікою бистрою
З моря, ріка моя, течі!
Життя тремтить синяво искрою
На електричному мечі.

На гостряках громоодводів
Прослався мій нервовий шлях
І я покинув тихі води,
І я покинув поля...

Весною однаково білі
І терен, і вишня, і глід...

«Кози, мої милі,
«Кози, мої любі,
«Чи ви пили, чи їли?

Лаштуюсь у похід...

— Ех, торохти, тачанко,
До станції залізничної!

Бабуся з ганку
Хрестить хрестом звичним...
У степових кошлатих водах
Червень марева полоще...

Ми на Голготу йдемо походом
І весело насіння трошим!..

Провожа хрещеника і плаче
Куховарка з панського двора,
Коло мене прибраного скаче
З економії замурзана дітвора.

Хай мені на козли восмилітньому

Не свариться бородатий бог.
Санька Кириченкова і Митя
Вийшли провожати мене вдвох.

«Гуси, гуси,
«Лебедята,
«Візьміть мене
«На крилята!..

Чорні гуси крилами чавунними,
Цокотом, загойдують мене.
Тут проходили учора гуни,
А сьогодні вітер дроти жне.
Ти гуди, гуди, моя машина,
Кучерявая, паровозний свист,—
Закохалась кароокая дитина
У чавунний, у мідяний хист!

*

*

«Ех, шарабан мій
«Американка!..
Котись од моря Чорного
До Каспія і далі.
Колись «Кастальський берег»—
Сьогодні шум вокзальний.
Тоді «квітки», «принади»—
Тепер отруйні гази.
Черстві слова команди,
Терпкі слова наказів.
У ребрах гак залізний—
Байда горить в огні.
«Квітчать життя не пізно
І лежачи в труні».
Ці дні взялися струпом,
Зламався віз віків..
Хай наїдяться моїм трупом
Хатнянські рідні вовки!..
Нехай безштанника і волоцюгу
Не приймає руда земля.
Ми йдем в епоху другу—
Тру-ля-ля!
Тру-ля-ля!

Архаїчний бог.
З блакитного кабінету
Позирає на нас грішних.
А коло нього
Мученики і святі,
Все своя братія—
Угодніки та розіп'яті..
Ах, мати вашу.....
А ви були на Перекопі?
А вас розпинали
Між Білим і Чорним морем?
А вас труїли газами?
Сядьте в калошу
Зі своїми муками та проказами,
Сховайтесь під стіл—
Ми натворили далеко кращих діл!
На смітник ваші
Четві Мінеї—
У нас свої
Огністі імена!
Ех, война!
Гей, война!

*

Хлюпоще прапор бойовий,
Стоїм своїм кошем—
Годують на траві
Героїв кулішем.
Хихикають панянки:
«Герої—казна хто!..
Ховає крамар чайник
І жінчине пальто.

«Дайош Волинь, буржуй пузатий,
«Візьмем Петлюру, Ванька чорт,
«Штани надінем хрантуваті
«І чобітки за первой сорт!..
Доволі репаними п'ятами
Збивати куряву дорог,
Ми й так віками розіп'яті
На перехресті двох епох.

«Ой, яблучко,
«Куди котисся
«До нас попадеш
«Не воротисся!..

«Високая
«Директорія,
«А й де-ж твоя
«Територія?!..

*

З Парижу, з Лондону, з Берліну
Зі Варшави на Дніпро і Дністер
Збрались рятувать «вітчизну»
Міс'є, і пан, і гер, і містер.

— Байда зірватись може

— Скоріш десанта, газу!

Повзе тифозна воша

І ширить скрізь заразу!

«Вошопруди!

«Дранці! пранці!

«Дикі люди!

«Стерво!

«Ши-би-ни-ки!!!

Ах, фон-гер культуру!..—

— Рятуйте!!!

— Цивілізацію—

Рятуйте!!!

Пробі!!!

Вовкам Хатнянським—чайника
Й коробку од консервів—
Нехай ідуть з брязчальником
Шукать другого стерва!

*

Скачуть дні—гарматні коні,
Ми червоні іздові.

Постановим на кардоні

Пролетарське:

«Ні!»

Квітчать життя не пізно:

Байда зміняв стрілки

На бурави залізні,

Сокири і пилки

«... Землею будеш володіти

« А паразитів жде біда!..

Я і Ми—Байда.

Жовтень 1924 р. Харків.

ОЛ. ДОНЧЕНКО

НА ВЕСНІ

Ще ранок закутує носа
І дні, мов холодні плями,
А ввечері—слухай, хтось босий
Встає й стежками ляпає.

А вечір такий:

Синій, блакитний,

З дражливою ниткою

молодика.

За хатою, де солома й тиша,
Притулися до скирди, слухай:
Почуєш, як лускають миші
Й пищать біля вуха.

...І дні, мов холодні плями,
Холодні й дзвінки, як гак,
А ввечері хтось босий ляпає
В садку й по стежках...

ЮР. БУДЯК

МАРИНА КОПАЧІВНА

- Чи ви чули, що накоїла Марина Копачівна?
— Що? Коли? Повісилася може?..
— Де там! Гірше! І сказати страшно!
Молодиця аж сіла з утоми.
— Та такого й не чувано з віку! Як світ сонця—цього не бувало!..
— Та що-ж? Кажи!..
— Чого там розвозиш!
— Ох, спочину... Аж у грудях стисло!.. Революція ото все наробила!.. Аж оце вже мабуть кінець світу!..
І бурхнула нестримана хвиля дивовижних вісток про Марину.
— Вона таки мабуть божевільна!..
— Та й дурні-ж ви!—парубок промовив, плюнув тільки, засміявся в вічі:
— Молодчина удова-Марина!
Та й пішов, бадьорий, собі далі.
А у колі молодиць рухливих гуртова розмова закипала.
Як мотузка шкарубка—нервово на клубок незграбний навивалась.
А над нею без кінця носилась лоскотлива думка про Марину...
Все міцніла, ширшала, ясніла і тягла уперто до Марини...

1.

- Так. Марині Копачівні не йшлося.
Кому йдеться, то й на скіпку прядеться.
А Марині не прялося й на веретено.
У злиднях родилася, у злиднях і зросла.
Змалку пішла Марина в найми, з наймів і заміж вийшла.
Років п'ятнадцять була вона людським попихачем.
Скільки вона дітей виняньчила, скільки корів та овець випасла!
Скільки чужих свиней вигодувала!
Скільки штовханів дістала!
Нагорювалася—мов чого доброго наїлася.
Ще дитиною забіжить було з наймів до матери, наплачеться—нажаліється:
— Краще я, мамо, печину ковтатиму, та коло вас!..
Поплачуть обидві та й розійдуться,—було над чим горювати, розриватися матері й без неї!..
— Слухайся, дочко, шануйся, терпи...—казала їй не раз покійна мати,—нічого не поробиш... Ти бачиш наші злиденські вжитки...

Марина слухалася, шанувалася, терпіла, працювала.

Аж очі рогом вилазили.

А що з того?

Правда, вигартувалася та й з роботою всякою справлялись навчилася.

Одежини придбала та й грошенят заробила трохи.

По п'ять карбованців у рік служила Марина спочатку!

А рік такий довгий безмірно, такий важкий без краю!

А роботи—день і ніч!—І виробу їй немає!

Так дитинство минуло, так і виросла помалу, дівкою стала.

Мов на страшенно круту й високу гору вилізла.

А там знову гора—і крута й висока, і кінця їй не видно!..

І життя здавалося Марині таким безмежно довгим і жахливо-болісним, що часом нападав страх, і хотілося припинити цю безкінечну подорож і вмерти.

Та дебелою й рухливою дівкою була Марина, і не часто пускала до себе в гості тяжкі міркування.

— А бий тебе коцюба!—вилається Марина, махне рукою та й за роботу.

Ато пісню таку вдаре, що аж сонце сміється.

— З такою і в пекло не страшно!—гомонять люди, дивлячись на Марину та її роботу.

Ніби стара попівська байка про пекло могла бути страшнішою за дійсне пекло наймички!..

2.

Часом робота, а поруч—давуча самота допікають так, що Марися падає навколішки десь у хліві чи в городі та довго й жарко молиться.

Аж слюзи стежки пропікають на щоках.

Особливо—коли була малою дівчинкою і з отрутною заздрістю позирала на гулянки дітей по вулиці.

Та йдуть місяці... роки.... Однаково довгі й суворі.

Ні полегкості, ні розваги не приносять молитви.

Починає Марися бігати до церкви.

Майже що-неділі горять у церкві Марисини свічечки, за горьовані копійки куплені.

Коли часом не пускають її до церкви,—вона потай біжить на дорогу, де йдуть у церкву люди, наспіх вибирає якусь тітку, тиче їй дві-три копійки на свічки й просить:

— Поставте, тітусю!...

— Кому?

Мариня хвилинку напружено думає, лоб її криється рясно дрібними зморшками, і вона здається старою маленькою бабусею, що соромливо просить великої милости:

— Кому?... Я-б всім поставила, тітусю!.. щоб тільки мені легше... ні, щоб тільки грошей у мене стало!—спохвачується Мариня.

— Не знаю кому...—стидаючись додає Мариня:—Багато їх... тих святих... і який від чого помагає—не знаю... Ви це краще знаєте... і там як знаєте...

І вона, хапаючись, біжить до хати, щоб не дісталася бува від хазяйки. Так із Марині й Мариною стала, але долі собі не дістала: мабуть не пограпила кому слід свічки поставити...

Отже за своє право ходить до церкви Марина воювалася й ходила таки що-неділі, що-свята.

Але свічок уже не ставила.

Чи то шкодувала грошей, чи втратила може надію відшукати саме того, кому треба ставити, але свічки її рідко вже коли горіли перед іконами та й сама вона власне у церкві бувала мало.

Зате по-під церквою, з хлопцями та дівчатами, вона висижувала довго й охоче, і страшенно була невдоволена, що відправа кінчалася так рано...

Це були єдині світлі хвилини, раз на тиждень, після яких тяглися знову тяжкі й набридлі й мабуть чи не безконечні найми...

Робота, робота, робота... вдень і вночі...

Лайка, зневага, постійне гримання.

А голод собачий та й ласка, як собаці.

І все сама, сама, сама.

Тільки думки безконечними стовпами простяглися від землі аж до неба.

Нанявся—продався.

3.

З наймів Марина й заміж вийшла.

Як із тюрми темної вирвалась!

Сватали її не раз і заможні люди, бо роботяща була, здорова, не погана й гроші мала.

Але не пішла Марина ні за кого з їх: одмовила—одрізала, що й сточити не можна.

Чи то куркульська вдача була їй ще гірше за найми...

Чи дуже припав до вподоби Тиміш—парубок наймит, що мав якусь халупчину й збирався одружитися...

Чи може хотілося власною волею пожити—не рабинею дука, а зазайкою самостійною у своїй господі й утерти носа куркульні з таким чоловіком, як і вона сама...

Хто зна.

А тільки вийшла вона за Тимоша, такого-ж харпака, як і сама.

Цей мент Марина пам'ятає, як найбільший, найважливіший і найрадісніший у житті: розірвала вона тоді ланцюг довічного наймита й вільною громадянкою стала вперше вона серед громадян!

І високо-високо піднеслася вона тоді!

Аж дух захопило й голова закрутилася!

— А, трясця вашій мамі! Годі вже вам наді мною знущатися! Годі вже віхтем вашим бути!—погрозила вона комусь.

А сама зашарілася блідо, як сонце на сході.

4.

У Тимоша були тільки батько й мати—свекор та свекруха Марини, а більше—нікого.

Свекруха була зла, але хвора.

Може того й зла, що хвора... а може того хвора, що дуже зла. Дивилася з-під лоба, завжди скреготала й прискала, мов кішка на собаку, і крутила всім, як циган—сонцем.

Свекор був, навпаки, дебелий, крутуватий, але разом і дуже побожний дідок: сябрував із попом, усе ходив до церкви та молився та гріхи людям показував.

Але дома гризся раз-у-раз, як лихий пес, а часто й лаявся зовсім не побожно.

Та свекруха швидко упокоїлась, а свекор опік руку на Марині.

— Їж, коли є що їсти, роби—що здужаєш і доки здумаєш, а до решти—зась!—сокирою відрубала нарешті Марина, і перестала далі звертати увагу на нього.

Бо нова громада потроху оточувала її: три хлопці—Роман, Степан, Іван—цупкі, як смички, і жваві міцними паростами розходилися навколо, а четверте мало швидко бути.

Плодюча, як земля полита, була Марина.

Високим задоволенням захоплена була вона.

— Не діждете! Не наймитів, а хазяїв я виростю!—гордо говорила Марина по адресі відомих їй ворогів.

І бунтарська кров смертельно скривдженого пекуче розбігалася в неї по жилах.

5.

Але ось заревіла всесвітня війна...

Червоними, скрівавленими пазурами обхопила вона землю й висмоктувала кров, як вапна воду.

Капітал справляв небувалий бенкет.

Пролетаріят відбував небувалі похорони.

Кожна хата мала над чим сумувати.

Марининою чоловіка забрали, а Марина лишилася з чотирма дітьми та свекром.

Діти були малі—старшому всього з вісім років!—а свекор старий, ротів було багато, а рук—мало, і Марина день і ніч побивалася, як риба об лід.

Довгі й жахливі роки наймів ніби знову стали примарами над Марининою хатою.

На тугий навій навивалося життя.

Попи часто служили молебні, закликали до щедрих жертв, хоч самі не жертвували нічим, віщували близьку перемогу і кінець війні...

А людей усе брали та брали, не рахували вбитих і без кінця привозили калік і ранених, а війні кінця не було ні чути, ні видно.

Гордий погляд Марини потроху змінювався, а спина потроху згиналася: все крутішали гори в Марини на шляху.

Свекор підняв голову і все більше починав верховодити; але гризся вже менше, а часом навіть загравав з Мариною.

А Марина, знову сповита мулькими мотузами злиднів, не розгинала спину над роботою і майже не звертала уваги на замашки старого.

А про Тимоша довго не було ніяких чуток.

Аж на четвертий рік повернувся Тиміш,

Діти не пізнавали його, та й Марина ледве що пізнала—швидче угадала,—так він страшенно змінився, схуд і почорнів.

Мабуть ненажерливе черево окопів повитягало з нього всю кров і м'ясо, а під жовто-сіро-чорною шкурою залишило одну чорно-сіру землю.

Та кістки.

А коли Тиміш, на radoшах, усміхався, то його лице ставало таким страшним, що Марині робилось моторошно, а діти жахалися.

Мов був то живий кістяк.

Щось тріснуло в Марини під ногами,—ніби камінь вислизнув з під ніг, і Марина, чіпляючись, посунулася з кручі, на якій стояла з часу свого шлюбу.

6.

Не минуло й року, як Тимоша поховали.

Дітей це не стурбувало: вони мало ще знали батька, за три з половиною роки майже забули вже, а цього, що повернувся з війни, вони навіть боялися.

Тому навіть зраділи, коли батька винесли з хати.

Так просторо зразу стало в бідацькій хатині! Так весело!

Бо не стало вже страшного чоловіка.

Марина не плакала. І більше не гнулась.

Навпаки, вона розправилась і захолола,—ніби залізна холодна штаба була її кістяком.

Люди здивовано й зневажливо дивилися на Марину й говорили:

— Бач, видно зраділа, що чоловіка здихалася... то аж помолодшала!..

Це була правда і разом—брехня.

Марина справді була вдоволена зі смерті свого чоловіка,—він був трупом і разом—нещастям,—але вбивало її те, що вона взагалі зісталася без чоловіка та ще такого, з яким було звязано стільки сподіванок.

Тому й виправилась і сумом не дихала—вона приготувалась до нового і може ще небувалого бою з життям.

Вона іноді сміялась навіть, навіть жартувала.

Навіть раз піснею вдарила, як то було колись під час її довгого наймичкування:

«Летять галочки
У три рядочки.
Зозуля—попереду;
Усі галочки
По лугах сіли,
Зозуля—на калині.
Усі галочки
Защебетали,
Зозуля—закувала»...

— Е-ге-ге! Он як закувала Марина! Та ще весільної! Не встигла гаразд і чоловіка поховати, а вже... весільних співає!..

— Заміж збирається!.. Воно й пора... Адже-ж вона й так без чоловіка зажила...

— Та що ви хотіли з наймички!—упевнено додала багатирка, в якої служила колись Марина,—я й тоді говорила, що воно кат-зна-що!..

7.

На похоронах звернув на це увагу сам піп, отець Гervasій.

Або як селяни звали його «Курвасій».

І додавали собі: «правильне ім'я»!..

Так ото на похоронах піп Гervasій сам звернув на це увагу, і через день-два, свекра не було дома, прийшов «утішити вдовицю».

Він положив Марині руку на голову й почав свою «святую місію»:

— Не вбивайся так, Марино! Нічого вже не подієш: всі ми—смертні і, рано-пізно, всі там будемо, ідеже праведнії упокоюються.—Марина дивиться кудись у бік і мовчить.

Підбадьорений її мовчанкою, піп спускав свою руку з голови на плече Марині і додає вже веселіше:

— Да... Ти ще молода... не жила ще як слід... з чоловіком. Тобі ще треба пожити... Да!..

Марина підводить на його холодний і важкий погляд,—ніби вона дивилася не на попа Гervasія, а на порожнє місце.

— Да... у тебе-ж дітки,—поправився піп,—і тому, кажу тобі, й треба ще жити...

Марина мовчить.

— Да-а-а... Тобі ще жити треба... довго жити,—говорить оскиряючись піп, потроху пересовує руку з плеча на талію Марині й підтискує її ближче до себе.

— Ти, конечно, зараз журишся... а журитися не слід.

— Я не журюся,—відповідає Марина і трохи відсувається від утішителя.

— Вот і хорошо!—лепече піп, тискаючи її знову. Да, это... хорошо. Журиться грішно!.. Раз бог узяв—значить так і треба... Така воля... божа... А журитися—значить посягати на його діла... Да... А оце грішно!

Марині й противно, що піп заграє з нею, та ще в такий час, і соромно їй і ніяково...

Але разом з тим і приємно, що все-ж таки людина до неї близька... і що не остання вже вона між людьми, коли навіть піп залицяється до неї.

Отже Марина легенько відводить Гervasієву руку і додає:

— А це теж, батюшка, грішно...

І відходить до вікна.

— В чому гріх? Що грішно? Утішеніє нещасної?—шпарко лепече Гervasій, кидаючись до Марині.

Але загуркотів і заскавучав радісно Сірко, хтось рипнув сінешними дверима й ішов до хати...

«Утішеніє» несподівано обірвалося.

8.

А свекор стає все ласкавішим.

Про гріхи вже щось не згадує, не гризеться, частіше зве Маринкою, а де-коли й щипне... то за лікоть, то за бік.

Піп теж почав учащати—«для утішенія вдовиці», але «вдовиця» ганяла тепер день-у-день по чужих роботах, і трудно було спобігти її дома.

Марина й не піддавалася їм, але й не відмежовувала різко стежку. Це дражнило їх обох і розпалювало ще дужче.

А найбільше ось що: свекор думав, що Марина живе з попом, тільки з ним не хоче, а піп — що вона живе зі свекром, а тільки з ним не хоче.

Од світання до смеркання Марина працює й усе поспішає, ніби боїться спізнитися, але завжди рухається такою прямою й байдужою, ніби навколо нічого не трапилось або в голові в неї залягало велике нерозв'язане завдання, про яке вона думає що-хвилини.

Як безногі каліки, яких так багато привозять із фронту, марудно й болісно повзуть дні по Марининій дорозі, укритій вибоями, камінням, ямами, колючками й мороком.

І самій Марині здається, що й вона така каліка й дряпається, ламаючи нігті, по вибоях.

З одного вилізе, а в другий скочується.

І на всім протязі довгого й жахливого життя — те-ж саме.

Те-ж саме...

— Де-ж правда?..

— Де справедливість?..

— У кого?..

У людей Марина її маже не бачила... люди завжди її виснажували надмірною роботою, поганими харчами.

А коли доводилося розплачуватися, то з такою жадністю відвойовували кожную заслужену Мариною копійку, ніби то були шматочки їхнього живого м'яса.

Так. То було живе м'ясо, тільки Маринине.

Така була людська справедливість до наймички-Марини,

А бог?

Не скарив їх? Не нагородив Марини-страдниці?

Бог?

Наболілими очима давньої наймички Марина бачить не тільки себе: неоглядна армія таких, як і вона, б'ється тим же шляхом по ямах-вибоях до останньої своєї ями...

Те-ж саме.

Так само.

9.

Війна вже й обжитки справляє, а ще косить і косить людей на фронті.

А по селах котиться пошесть погромів панських маєтків й хижацької сваволі куркулів.

І пошесті всякі по людях.

Отруйним духом пошестів дихає війна!

Непомітним, але смертельним чадом увіходять вони в кожную хату і гостюють там до-схочу.

І просторішає в кожній хаті.

Тільки на цвинтарі стає все тісніш.

Особливо люблять пошесті голоту!

Її люблять і пани й куркулі, люблять її що-найвищі королі.

А надто — пошесті!

Гола й плодюча вона, і є над чим розмахнутись людожерським пазуром.

Зайшли вони в хату до Марини—хату злидня здалеку видно!—та й обсілись, а найменших поклали на ліжко.

Два камені лягло Марині на плечі, дві колючки в серце вгородились.

А стогнання дітей все глибші карби клали на її обличчю.

Смерком якось приходе піп до хати—

— Причащати.

Марина здивовано дивиться на його: не запрошувала вона його!

Причащає піп дітей і солодкими очима, мов ягодами в сметані, все кидає на Марину.

А свекор обох пасе очима.

Любов, смерть і релігія безглуздо переплітаються між собою й намагаються обкрутити Марину.

А в вікна беззвучно регочуть червоно-бурі пики пожежі далекого панського маєтку.

Свекор підговоряє парубків дати чосу попові:

— До Марини бігає Курвасій... як пес...

А Гервасій у проповідях палив на свекора:

— От до чого довела революція! розпуста нечувана скрізь пішла! Не тільки молодь, а вже й старі, поважні люди, забувши сором і заповідь божу—«не прелюбі сотвори»—до московок удовиць підмощуються!..

— Про кого це?—зглядалися люди: не про себе часом?

— Істинно, Курвасій!—

10.

Через два дні, одно по другому, померли обоє Маринини слабі.

В один день і поховали.

Ледве стяглася Марина на похорон,—трохи чи не сорочку зняла з себе; а на труни дошок не було, та й купити було ні за що.

Забрали дошки з полу—тільки одна й лишилася. Збили широченьку скриньку, та й поклали в неї обох померших.

Бічками поклала їх Марина, лице до лица, бо скупю було матеріялу.

А між ними свистуна череп'яного засунула й батіжок дитячий поклала—найдорожчі цяцьки дитячі, з якими вони й хворими лежали.

Та непомітно викинула батіжок одна преподобниця—бабуся, ще й розпачливо головою похитала:

— Ох, Марина щось не в себе дома!..

— Еге, не ведеться Марині...

А баби загомоніли:

— Ото за гріхи!.. Щоб не розпутничала... коли вже на лихо пішлося!..

— То їй за те, що з попом злигалася!...

— То їй за те, що зі свекром зляглася!...

— Ото за те, що вона і з попом і з свекром мантачиться!

— А вам заздрісно?—іронічно вривався чоловічий голос,—чортові індички: як хтось клюне, то так усі й посиплять!..

Вернулася Марина з цвинтарю додому: дуже попросторішала хата, ніби инша стала, але й похолоднішало в ній дуже.

Навіть хлопчачи почували себе ніби в чужій хаті: посідали вкупці в куточку на останній дошці полу і стали ще меншими, ніж були.

— Найми, Марино, свого хлопця!.. Він однак байдики б'є... ато все-ж таки заробить...

Марина мовчить і стоїть рівна, як стовп.

— Наймеш, питаю?

— Кого?

— Хлопця-ж кажу!

— Якого?

— Старшого!

— Якого, кажу?—крицею задзвеніла Марина.

— Та старшого-ж, кажу,—Романа!..

— Кому?—як у пожежний дзвін ударила Марина.

— Та мені-ж!.. Не кому!..

— А не діждеш!—загрожуючи, низом протягла вона:

— Я ще можу продати себе... на вашу живодьорню, але дітей—ні! Чуєш?—ні! Трісну, а ні!!

11.

Гарний хлопчина був Роман!

Хоч дванадцятий рік тільки йому, а дуже добре розуміє він свої вжитки злиденні, горювання материне і старається, де можна тільки, допомогти матері.

Мужицький син був Роман!

При ньому була розмова матери з куркулем, і каже він матері:

— Буду я, мамо, хмиз у лісі збирати та додому носити... Ната-скаю багато-багато! За літо висохне він добре, то й нам зімою буде чим палити і продати ще можна буде... За ті гроші купите щось...

Поцілувала Марина свого найстаршого:

— Добре, синочку, тільки не бери багато та й Степка доглядай, щоб і він багато не навантажував... Ти-ж старшенький!..

Вхопили хлопці—Роман та Степан—сухарів торішніх за пазухи, запряглися мотузками, що для хмизу брали, та й майнули вітром у сусідній ліс.

Гей, та й роздолля-ж у лісі малечі та ще весною!

Кипить ліс музикою, шумує, а пташки й комахи всякі так і грають поміж гілками в золоті сонця, як бульбочки в кип'ячій воді.

Та не геть-то бавиться Роман з братом.

Сувора доля мужицька пильно дивиться йому в вічі й не дає заграється.

Стане на хвилинку Роман, забудеться—задивиться, як пройдохасиниця вивертом ходить по деревах; одним оком на гніздечко позирне, що на кінчику гілочки тонкої почепив якийсь-то крилатий майстер...

Та й знову за роботу, ще й на Степка гарює, щоб не дуже там загулювався.

Нав'язують у в'язки хмизу—Роман як мога більше на себе навантажує,—та й підтюпцем додому.

Ухоркаються, зголодніють—присядуть, сухаря гризнуть—аж іскри з-під зубів сипляться,—такий він розсипчастий.

Та й знову за працю.

А купа хмизу на дворі в Марини що не день—росте та росте.

Радіє Марина, усміхається й думає:

— А справді, ще й продати можна буде... та дівворі хоч на гостинець буде.

— Та нехай йому лиха година!—протестує Степко,—не хочу вже більше пірати!.. Набридло!.. Заморився вже!..

Та й Роман усе частіше й частіше падає на землю,—та вже не посидіти тільки, а простягнеться та й лежить собі часом і довгенько,—як до матери, до землі припадає.

Гей, Романочку, стережися цієї мокрої холодної землі! Вона годує тебе й милує, але може тебе й проковтнути!

Запотів, натомився Роман та й ліг у холодочку відпочити.

Ліг та й заснув.

Заснув міцно, мертво, як сплять натружені мужицькі діти.

А Степко зрадів, що брат загаявся, чкурнув до пастушків та й... забув про брата Романа!

Здумав Степко про брата аж як сонце спати спускалося... Прибіг до нього, а він лежить—не спить уже, але встати не може.

Полетів Степко додому, прибігли в ліс удвох з матір'ю, вхопили на руки Романа й ледве доплуганилися додому.

І заліг Роман.

Тяжко й міцно,—як земля, що так недавно тримала його веселого й жвавого на своїх зелених грудях...

Так, правда—

Марині Копачівні не велося.

12

— Чого це ти так біжиш? Марино!

—

— Чого так біжиш, кажу?

— А є чого!—на швидкій ході відкидає Марина Копачівна, навіть не глянувши, хто питає.

— Але чого-ж так швидко?

— У життя на муштрі була!.. вимуштрувало!

— Та хоч куди?—настирливо навздогін лунає через тин голос молодичі.

Марина зупиняється, повертає голову й неохоче відповідає:

— До попа...

— Чого?

— Та... хлопець...

— Лежить?

— Лежить!

— Погано?

— Не з медом!..

— А лікар?

Лікар?...

Лице в Марини трохи хмариться мінливими хмарами і здається розтягнутим униз.

— Лікар наговорив такого, що... не про мене: молоко, масло, яйця... ще там щось... Та й то, каже, щоб раніше було, а зараз... зараз дуже погано!..

— Умре?

Марина злегку здригається—мов хто трошки смикнув її знизу за ноги,—стає аж трохи нижчою й мовчить.

Її надія й найбільша поміч і відрада, дванадцятилітній Романко, що лежить отам у хаті ледве живий, раптом став перед нею мерцем—холодним, зеленим, нерухомим...

Заморожуюча хвиля прокотилася з ніг аж до серця, і Марина трохи пополотніла. Потім крутнула головою, ніби мух розганяючи, зірвалася йти.

— А що-ж піп?—допитується молодиця через тин.

— Піп?..

І Марина не знає, чи йти їй, чи вертатися—ступає то вперед, то назад, то вбік, до молодиці.

— Піп?.. він каже, що... все в руках божих... що коли помоли-тися... добре помолитися... молебінь, водосвятіє...

— Та він же молився вже!..

— Молився... Каже, що ще маслосвятіє чи що треба... І коли з вірою та любовію, то й допоможе... Не таке, каже, бувало—чуда бува-ли! А це...

— А баби?

— Баби?.. ходять, шепчуть... і теж, кажуть, маслосвятіє повинно допомогти...

— А звісно... — якимось неозначено протягає молодиця: Сухоти в нього?..

— Сухоти, кажуть...

— І чоловік із цього-ж помер?

Марина насуплюється, різко звертає знову на свій шлях і ще швидче, доганяючи прогаяне, біжить вона геть селом.

І довго ще видно по рівній улиці, як рухається нерівними нер-вовими рухами Маринина постать.

І видно, що ступає вона зовсім несвідомо—думки її десь далеко, не з нею.

13.

А сонце все шкваре та шкваре.

Задихується не тільки мала Маринина надія, лежачи в набитій мухами хаті,—задихується, зморщується й жовкне й хліб на полях—надія не однієї тільки Марини.

Жовкне, сохне, горить.

А дощу нема.

Стурбовано, похмуро дивляться селяни на поле й круг себе. Як плити землі, одвернуті полечкою плуга, звисли їх чорно-сірі обличчя,

Землею віє від них.

І думки їх чорні—як земля.

А над усім одсвідчує вогнистий колір червоних і дужих крил Революції.

І все частіше й частіше ці похмурі обличчя—селян прорізує настирлива, як голодний собака, думка.

— Попа!..

— Обійти поля!..

— Молебінь у царині!..

Фронтовики й парубки сміються:

— Краще ті книші, що маєте віддати попові, приховайте дома: як погорить хліб, то хоч книші зістануться!

— Ато хліб згорить, а книші піп забере, тоді з дулею лишитеся!

А комсомольці дужче:

— Що там попа в царину!—ви краще попадаю по царині протягніть—зараз дощем покропить!

Старі насуплювалися й гримали на «розпутну» молодь, дарували їй гострими косяками й бурмотали щось під ніс про гріхи нечислимі та кінець світу.

Отже «молебствіє» було влаштовано.

Комсомольці рішають іти поруч процесії та святити поле по-своєму—і зірвати молебінь.

Але передумують:

— Не варто! Скажуть, що через те й дощу не було, що комсомольці глум учіняли.

— Не треба, щоб вони на нас вину склали й на цьому виїхали!

— Правильно! Дощу від цього молебствія все одно не буде, а це нам дасть добрі козири в руки для пропаганди.

— Через таких безбожників бог і дощу не дає!—бурчить один дідок.

— Бач,—сміються комсомольці,—ще ми навіть і в поле не виходили, а вже на нас вину горнуть!

Показується піп Гервасій.

Комсомольці оточують:

— Чом це така посуха?

Піп мовчить.

— Невже це через грішників?

— Невже на село немає й одного праведника? або не грішника великого?

— Розуміється, єсть,—одмовляє піп,—тільки-ж мало таких...

— А все-ж таки є?—домагаються комсомольці.

— Є,—згоджується піп.

— То чому-ж тоді ваш бог хоч тому праведнику не покропить землі, а палить так, як і всім.

— Щоб віделі і познавалі дела божії,—рече піп.

Молодь регоче:

— Нащо-ж тоді бути праведним, коли все одно йдеш у гурт з усякими безбожниками! Оце так бог!..

— То це вже «дела» не божі, а діла природи: випало дощем, то на всіх підряд випало,—а не випало—так нікому не випало!..

Піп зникає в гурті віруючих.

14.

Кольористими бризками розсипалися по жовто-зелених полях люди. Мов різноколірні квітки розвіялися гуртками по жовто-зеленому полі. Багатенько було людей!

Одні прийшли—як віруючі, другі—за компанію, для розваги, а треті—пообідати й погомоніти за чаркою в гурті.

По звичаю попівському:

«Поможись не поможись, а в калиточку вложись»...

Вийшла й Марина.

Процесія далеко розтяглася поживклими полями і мляво посувається геть від села, як отара овець по збитій толоці, і то тут, то там охочі підтягають потроху попівським співам.

І це ще більше нагадує овечу отару.

А Марина йде собі осторонь, по своїй, ще гіршій за людські, ниві й сама-б не сказала, чого вона йде і що діється навколо.

А піп Гервасій усердно витягає свої молитви і ще усердніше кропить направо й наліво; кропильниця швидко спорожняється, і туди раз-у-раз підливають із пляшок води.

На сухотному тлі поля, обтулений шматками чадного кадильного диму, як слабкий бавовною, мляво перекочується деркучий молитовний спів, калікувато повзучи по землі.

І такий він був дрібний і безнадійно-нікчемний перед безмежними згорілими полями, що співаки потроху замовкали, процесія розривалася, і цілі гурти людей потроху відпливали в боси—далі на попя й додому.

Процесія волочиться все ближче й ближче до Марини: піп, забачивши Копачівну, звертає потроху на її поле.

А поруч і свекор, такий побожний і суворий, урочисто превелику ікону в рушникові.

Гервасій проходить коло Марини, дуже щедро кропить її водою й цілим дощем кропильним поливає її поле...

Відерну кропильницю виплюскав на її нивку.

Марину це ні радувало, ні дивувало: вона—та й не тільки вона!—знала, чому це представник бога на землі, Гервасій, так щедро поливає ниву вдовиці...

Знала Марина й те, що не напоє ця вода її засохлої нивки.

Очі в неї були мокрі.

Чи то від води, що так ретельно розкроплював Гервасій, чи то були сльози...

Коли-б тільки стало їх—вона-б сльозами напоїла цю порепану, безнадійно спечену ниву.

Настирливо жовтіє перед очима нива, а на тлі її то там, то тут миготіє жовте змарніле личко Романа, з яким вона засівала цю нивку...

І здавався він нероздільною часткою вмираючої ниви.

— Чи будемо з тобою збирати?..

Жовто-червоним золотом розливається по нивах сонце і не збагачує, а нищить важку працю людей...

А дим кадильний, такий рудий і нікчемний, разом із жалкими співами хору безсилою потугою падає на жовті поля—на знівечену працю людей.

15.

Після молебню сіли серед поля обідати.

Мабуть через те, що земля не напилася з попової кропильниці й дощу не було—почали поливати самогонкою.

Тепер також раз-у-раз підливали з пляшок, тільки вже не в кропильницю, а в чарки...

Посередині сидить Гервасій і благословить їжу—ріжноманітну і в ріжноманітнім посуді, що мережила довгий білий шлях скатерок на жовто-зеленім полі.

Не сідає Марина до гурту: не було в неї чого принести для громадського обіду та й у голові в неї було не те: дома, жовтий і кволій, як і ці ниви зубожені, лежить її Романко...

А навколо сміх, співи й галас: швидко ожила компанія трапезників!

Тільки жовті ниви, политі кропилом, не ожили: ще нижче припали хліба до порепаної землі, жадібно заглядають у глибокі щілі...

Як знесилені жагою тварини у порожній колодязь.

Постояла Марина збоку, подивилася на людські веселощі—навіть на цих, смертю напоєних, нивах!—і рушила додому.

Як ось—комсомольці:

— Ховайтеся від дощу!..

— Ховайтеся від зливи!..—кричать вони на весь рот, метушаться, накриваються чим попалося й ховаються під гуртки людей, як під копи, ніби справді йде злива.

А один під скатерку з трапезою сховався—аж пироги з пляшками вибриком пішли!

Кілька душ із обідальників сміються.

Але найбільш поважні релігійники з обуренням накидаються на комсомольців:

— Смійтеся, смійтеся, блазні розпутні! Глядіть, щоб вам ротів не покривило!..

— Через таких, як ви, й дощу бог не посилає!..

— Ну, то нехай ми грішники, а ви ж праведні,—чому ж тоді вам не покропить бог?..

— Принаймні вже хоч попові б полив!

— Грішники великі, неразкаяні... тому й не дає господь...—додав на підпиту піп.

— Та невже-ж таки на всю околицю немає хоч одного праведного, не грішного.

— Як нема,—розуміється є,—рече Гервасій.

— Так чому-ж тоді й у праведних такий самий хліб, як і в грішних,—регочуть комсомольці.

— Бог наказує і праведних,—суворо пояснює піп.

— Туди к чортовому батькові,—заливаються хлопці,—то що-ж він, сліпий, що не бачить, де грішний, де праведний.

— Господь наказує і праведних... щоб не забивали єго... для іспитанія,—пояснює піп.

— Значить, і гріши—карає, і не гріши—не милує. Чудесно.

— Як ото пан Рябка: і гавкає—б'є і не гавкає—порить.

— Яка-ж тоді рація бути праведником у вашого господа, коли він валить усіх до купи—грішних і праведних.

— Путі господні неісповедіми.

З реготу цілого гурту молоді виривається:

— Якого-ж то й розуму великого треба, щоб служити та ще й данину давати такому справедливому й милосердному богові.

— Ну й дощисько-ж!—гукають хлопці з другого гурту,—гляньте, як понамочував бідних людей: де-хто вже й не встане!..

А сонце відвертим вулканом стоїть серед неба і в своєму невпинному русі творчому не помічає руйнацької роботи.

Бо творить—не значить: тільки будувать!

А й руйнують.

16.

Іде Марина додому та все думає.

Думка думку пошибає.

Думок у неї й завжди було досить, а зараз—і не оберешся.

Як горобці до рядна з насінням—так ті думки до голови Мариної туляться.

Віджене їх з одного боку—вони вже з другого насили.

Що пужне їх низом—вони горою падають, напосідають.

Та такі докучливі, та такі все в'їдливі!

А до них усе нові та нові підлітають...

І де тільки вони беруться?!

Як тільки їх голова вміщає!

І точнісінько, як ті горобці: пужнеш—ніби розлетілись, а дивишся—вони поприщулювалися й сидять собі любенько на місці та нишком дзьобають...

Особливо—оці думки про правду, про бога, про гріхи й карі... про справедливість людську й божу... про попа й свекра... і сотні й тисячі інших...

А перед очима весь час простягається її життя—тяжке, довге й безрадісне, як і оце довге пожовкле поле...

Оточена тими думками Марина напружено вдивляється в пройдений шлях...

Аж у очах жовкне!

Бо перед нею безвідрадною смугою стелеться її нивка й жовтою грудкою бовваніє на ній головка Ромка...

Ніби гуляється з мамою, як то робив колись він, і то з'явиться ледве помітною плямою, то знову сховається в жовтий хліб...

— Ку-ку!

То тут, то там.

То там, то тут.

— Ку-ку!..

*

А дощу як нема та й нема.

Навіть цяточки-хмаринки не видно ніде на загорілому од спеки жовтогарячому небі.

І згадала Марина, що йдучи в поле з молебнем—дощу прохати—пів завжди бере з собою дощову одіж.

І не раз це робиться, і не цим тільки попом.
І зараз після молебню тримає поблизу плащ...
І вертається додому з плащем на руці... сухий...
Хіба що подекуди облитий водою, що ніколи не падає з неба...
А дощу все-ж нема.
Все навколо пожовкло—ніби жовтяниці напали землю.
І жовкне надія Маринина в полі, жовкне, конає друга надія дома...
— Поховала свої молоді літа... Поховала дружину... поховала
найменших двох діток...
— Поховаю й найстаршого скоро...
Марина стріпує головою, ніби по ній мороз пробіг:
— Ще Степко!..
І біжить швидко до хати.
— А Романко?.. Романко?.. А може?..
Ні, маслосвятіє так і не допомогло нічого.

17.

Маслосвятіє так і не допомогло.
Марина білизну на смерть наготувала та ламає голову, де-б
дошок на останню хату синові дістати.
На полу всього одна дошка лишилася, щоб хоч подушки було
на чому покласти.
Степко стурбований над усяку міру.
Скільки вже смерть викосила в нього на очах і в нього в хаті!
Хіба це й до його черга надходить?
Він тулиться до мами, впинається, як реп'ях, рученятами й цупко
мовчки тримається довго-довго...
Слів нема.
Немає їх і в Марини.
Вона також мовчки притисне останнього свого хлопця й мовчки
розіходяться кожний за своїм ділом.
Вони без слів розумілись.
А свекор усе про гріхи тороче, про беззаконіє, розпусту.
Все зітхає та молиться, а увечері—до Марини моститься.
А піп Гервасій про безконечне милосердіє боже розливається та
все коло Марини вбивається.
А хлопчина помре не сьогодні-завтра.
— Ти-б запричастила його!..
— Або хоч висповідала!
Суворо дивиться навколо Марина, нічого не відповідає і попа
не кличе.
А піп сам приходять й причащає майже бизтямного Романка:
— Буває, що після причастя легшає... й одужують.
— Не допоможе вже йому причастя!—цідить Марина крізь зуби
й додає:
— Не допоможе бабі кадило... коли бабу сказило...
— Не гріши, Марино!—підступає, напучаючи, Гервасій,—так не
можна говорити,—це гріх тяжкий!..
А Марина цілком байдуже скинула з губ—ніби сплюнула:

— Все одно!..

— Це в тобі відчай говорить, Марино!— старається Гервасій,— нічого, потерпи ще трохи, бог уже разом воздасть тобі, воздасть тобі сторицею, Маринко!.. Да... за твої горесті!..

— Уже воздав!— як через вікно кидає Марина.

— І воздасть! Ти не думай!.. Бог ніколи не лишає своїх вірних без нагороди!.. Пам'ятай Іова многострадального...

Марина кидає:

— А я хіба менше страждала?.. І мої батьки страждали цілий вік, і я мучуся ціле життя своє... Ось уже четвертий покійник у хаті буде... А де-ж воздаяніє?..

— Невірна жено! Треба вірити! Молитися з вірою! З вірою та смиренієм і покірністю... Імій віру глибоку й молися!..

— А хіба-ж я без віри молилася? Та я так молилася, що й камінюку, здається, сльози мої пропекли-б... Та хіба-б я й молилася, коли-б віри не мала?!

— Значить не багато мала!— жуваками вилетіло з попового рота.

А рот його весь час був круглясто відчинений і ворухився— мов хотів глутнути шматок Марини.

І нагадував той рот зроблену кілком у болоті дірку, яка потроху ізступається, а навколо неї росте безлиста брудна трава.

— Да... значить мало іміла!..— соваючи язиком по розкритому роті, лепече Гервасій, кладе їй руку на плече й солодко дивиться в очі. Як слідчий дивиться на жулика, так Марина дивиться на Гервасія.

— Значить я гірша за розбишаку, душогуба?..

— О ні, Марино! Хто це може сказати? Ти...

— Я можу сказати! Адже-ж, ви казали, душогуба бог нагородив за якихось трое слів... а мене...

Закрутився Гервасій, мов на сковороді гарячій:

— Бачиш, Мариню, ти не розумієш гаразд... людина темна... І він тримав уже її за талію.

— Да... темна, кажу, а тут нада віру велику мати!..

— Але-ж ви? ви? ви, панотче святий? Хіба й ви віри мало іміли? Бо ви-ж скільки разів молилися!..

Гервасій аж руку відірвав од Марини і припинив рухи роззявленого рота.

— Я, конечно... з вірою...

Романко різко заворухився, кілька разів хрипнув— мов ловив останній ковточок повітря, і— витягся.

Марину це не здивувало: Романко вже давно був мерцем!

Спокійним і холодним зором кинула вона на попа і якось грудьми гигикнула.

І невиразною огидливістю повіяло від того сміху.

— Помогло значить причастя!— кинула глузливо Марина попові в пику.

18.

А піп уже не слухав Марини.

Теліпаючи на шії «дарами», як бугай дзвоником, він підсідає до неї то з того, то з іншого боку.

І вже не згадує про бога.

А коли Марина роздратовано запалала:

— І чого це ви раз-у-раз чіпляєтесь до мене?—

Піп, мотаючи в роззявленім роті язиком, ніби вимітаючи давнє присохле сміття, лепече:

— Природа, Мариню, винуждає!.. Природа!..

— А бог?—насмішкувато запитує Марина,—адже-ж він забороняє... навіть карає любодійство!..

— Що-ж, голубонько, поробиш! Проти природи, серденько, не підеш!.. Ге... не... підеш!

— А гріх?

— Гріх?.. Я замолю гріхи!.. і твої і свої..

А його руки, як лапи kota біля близької миші, безперестанку ворухили пальцями й оточували Марину тісніше.

— А матушка-ж у вас?!.. Та ще й жінка вона—он яка! не мене...

— Е, Мариню! Одна страва надокучає!.. хе-хе-хе! Приїдається!.. хе-хе!.. Адже-ж як ти почнеш варити борщ та борщ... або... інше щось... то воно швидко набридне... хе-хе!.. Матушка!—хліб на хліб не вадить, Мариню! Ти-ж така...

— То й бугаям часом вадить, а вам—ні?..

На полу нерухомо вже лежить Романко й дубіє все більше й більше.

Мухи з радістю обсідають лице Ромка—не ворухнеться він більше, не віджене паразитів непроханих, нахабних...

А «дари» на шнурові мотаються в Гервасія на шиї, мов колодка в кнура, й заважають попові розвернутися.

Марина потроху, мов нехотя, відступає. Вона переводить очі то на мертву дитину, то на попа, і лице її все більше заливається огидою.

— А бог?

Гервасій оскиряється усмішкою «нищого духом», а його рот, що так дуже скидається на дірку в болоті, оброслу пожовклою й брудною травою, викидає одно по другому якісь такі чудні слова, яких Марина ще не чула.

А слова ті, обмазані в слизьку й тягучу слину, як шматки цвілого болота, одно за другим падають у вуха Марині.

Марині стає тошно.

— Не бійся, Мариню!.. Не бійся!.. Це нічого!.. нічого!..

І руки Гервасія, як таргани за здобиччю, бігають по Марині.

Вона раптом виправилась, аж одігнулася назад, і вихаркнула попові просто в лице:

— Ох, і які-ж ви з моїм свекром святі та божі!.. Так і претеся живими в угодники та праведники! А яка ви мерзота справді! Все про гріхи та про гріхи... чужі! А сами?—а сами—як пси!—так і третеся коло гріха!.. Як жуки в кізяках—так ви в гріхах!..

І Марина повернулась до здубілого сина.

19.

— ...Мариню! Не бійся, Мариню!.. Це нічого!.. нічого... не бійся!.. —слинить і тулиться Гервасій.

Мов тяжкою грудкою шпурляє Марина попові в лице:

— Нічого я не боюсь!..

І перш, ніж Гervasій розібрав сказане, Марина розмахнулась у всю довжину руки—і ніби з якимсь відчаєм, мов падаючи в безодню—з нежіночою силою вдарила попа в пику.

Гervasій так різко відвихнувся, що «дари» розмахнулися й вискочили йому аж на плече.

Якусь мить Марина стоїть, ніби сама здивована тим, що трапилось. Ніби щось перевіряючи, міркуючи.

Потім раптом, з лютістю оскаженілої жінки вона посипала удар за ударом в лице, в уха, в тім'я, в потилицю остовпілому попові.

А потім хапає його за кіску, що засмальцьованою мотузкою висіла на потилиці, і так шпарко смикає за неї то в той, то в другий бік. що Гervasієва голова майже не рухається зовсім.

Тільки зуби в його клацали, як у вовка, та «дари» без тям моталися на шиї.

Гervasій жолобився від болю, пручався, але мовчав.

Він з'їжився, став маленький-маленький і позирав на Марину знизу, як маленьке щеня на великого собаку, придушене його лапою.

А Марина бурчала.

І схований страх, і довгі й тяжкі образи, і давуча й нудюча огида разом бушували в Марині.

А те, що попова голова від смикання й ударів майже не рухалась і не кричала, і те, що вся подія була така незвичайна,—здавалося, що це просто жарти.

Жарти між попом і Мариною коло трупа її сина.

— Курваль!.. безесник!.. дурисвіт!—мов шибки біла—кидала йому на голову Марина.

З розгону Гervasій зачепився в дверях за гачок—і шмат ряси зі скреготом упав на землю й довгим полотнищем, як перебите крило, поволікся вслід за попом.

Маринин Сірко отетерів, прокинувшись од гармидеру й побачивши втікаючу, подерту рясю.

Ця ряся здавна було йому неприємною, і ненавидів її він усім своїм серцем харпацького собаки.

Вона, матляючись полами, завжди дратувала його, і він уже багато разів намірявся зробити її ще довшою—підшити, отже цього не можна було.

Бо хоч попа потайки й цькували завжди, але гавкати або хапати на повний рот заборонялося.

Завжди від Сірка вимагали ввічливості до цієї рясі, принаймні—в себе в дворі.

Аж тепер йому давався відвертий дозвіл—наказ:

— Туй! Кісі його!

І Сірко миттю, доганяючи страчене, шарпнув Гervasію за штани, а потім з повним смаком уп'явся в литку й потягся за ним за ворота.

Гervasій осатанів од болю, але міцно стиснув зубами свій крик і чим дуж подався на вулицю.

Тільки двічі здушено вигукнув:

— Ай! Ой!..

Як той бідний старий жидок, що часом заходив до Гервасія «за малесеньким шматочком хліба», а піп потайки підцьковував його собаками для потіхи.

А Степко, пригадавши всі штовхани, які він діставав частенько від попа «по закону божому», схопив цурпалок і з усього розмаху зацідив Гервасія на прощання в спину.

20.

Покликала Марина далеких сусідів, а близькі й сами прийшли, і спорядила сина в далеку дорогу.

— А чом же це, Маринко, попа немає?

А Марина, мов жартуючи:

— Не кликала!.. А сам він уже не прийде... Обійдеться й без нього!

— Та й як то?...

— А так то!..

Дивляться здивовано люди на Марину та тільки плечима зводять:

— Від горя це сталося Марині! Від горя!..

— Жартує Марина та й годі!—додають інші.

Провожають комсомольці Марининого сина до могили, революційними піснями його обсипають, як червоним квітом.

А Марина... і не доберешся про що вона думає!

А попа нема.

Нема його й коло могили.

Поспівали комсомольці, поговорили, підбадьорили вдову-Марину та так і засипали могилу.

Стурбовано поглядають баби на Марину, а діди—аж бородами крутять.

— Та невже-ж це, Мариночко, і справді без попа?

Мов у мерзлу землю ломом вдарила Марина:

— Без попа!

Струнко стала на сусідню могилку, глянула-стрельнула вниз на людей коло могили...

І розрізала повітря нечуваним на цвинтарі словом:

— І мене щоб поховали без попа!... Чуєте?—без попа!..

І Марина поховала свого сина без попа.

Старі люди низують плечима та хитають головами сумно.

Піп у церкві аж слиною бризка.

Комсомольці Марину вітають.

А по селу гудуть—дзвонять дзвони:

— А Марина Копачівна поховала свого сина без попа!..

Чули? га?

Поховала без попа!..

21.

Розходився свекор, як ніколи.

— Безбожниця! В Сибір тебе! В каторжні роботи!..

Неудачі любовних підходів до Марини давно вже обурювали свекра, а тепер був привід вилити всю свою злість без останку,

І він накинувся на Марину звірем.

Всі лайки, які він знав, і все, що мав за найобразливіше, він кидав дико, мов каміння, на Марину.

Її мовчанка, що-раз—здається визнанням себе винною, а вдруге—небажанням навіть відповідати,—в обох випадках ще більше обурювала свекра.

І не раз він аж із кулаками сучиться до Марини.

Та щось-то іншою справді таки стала й Марина.

Промовчала раз, удруге... втретє...

Але й так уже кривди й лиха було в неї досить, а тут іще й свекор собакою взявся.

І гримнула—як ляпаса в пику:

— Мовчав би ти краще, псюго божий!

Оскаженів старий та так і вп'явся кулаками в Марину.

— Так он ти як!—вивела Марина, ударила кулаками в груди й одкинула геть аж до порога.

— Геть же мені з хати, бахуре господній! Забирай свої манатки і щоб у мить і духу твого тут не пахло!

Від несподіванки й від удару старий вилетів аж на двір і став, як приголомшений

А Марина в два-три рухи викинула за поріг усе свекрове майно—рядно, подушку та зо дві лахматини і не своїм голосом гримнула:

— Вон!..

Свекор покірно-боязливо, похапцем скрутив своє манаття і, незграбно дигаючи, поплентався з двору.

Тільки від воріт уже почулося глухо:

— Щоб тебе тяжко бог покарав!

Марина вже з хати почула останній вигук свекра про бога і невільно зирнула на ікони.

На стіні, від полу, висіла стара, облуплена свекрова ікона, що так безнадійно ждала чуда оновлення і до якої свекор часто вимолювався, вичитуючи безконечні й безтолкові «молитви».

Одним рухом, аж вирвавши поржавілого цвяха, Марина зриває ікону, вискакує з нею до воріт, розмахується на всю свою руку й шпурляє стару трухляву дощечку вслід свекрові:

— На тобі, сукин сину, і твого бога!..

Закрутилася в повітрі трухлява, шашлем поточена дощечка. вдарилася ріжком об дорогу, вибухнула цілим клубком жовто-бурої червоточини та й покотилася, підскакуючи, слідом за вигнанцем, мішаючи свою порохню з порохом дороги...

Схопив старий стару брудну дошку, здмухнув порох, поцілував та й посунувся далі.

А Марина, стоячи у воріт, як важким камінням кидала у слід:

— А де-ж громи? де блискавки твого викинутого бога? Чом же вони не поб'ють мене? Не скарають?!...

А потім, ніби з кулемета, сипнула гострим, як ті кулі, сміхом...

Ні, Марина стала не тією!

22.

Вертається Марина до хати та й починає воювать з богами.

Вилазить вона в покуті на лаву, різкими рухами зриває з насиченого місця малих і великих «богів» і з громом і тріском шпурляє їх до печі.

Заглядають у вікна селяни, заглядають, хто сміливійший, у хату,—дивуються на велике диво, якого ще не бачили зроду.

Ім і страшно—«а що як грім трахне»?

І весело, бо грому... немає!..

А Марина—ніби хмиз рубає:

— Зо два рази протопити буде,—хоч раз мені стали у пригоді!..

— Аж світліше й просторіше в хаті!

Вийшла з хлопцем із хати Марина—із єдиним, що в неї лишився, а на дворі народу зібралось—як то часом на великих зборах.

— Чого це ви?—гукає Марина,—вогню ждете з високого неба і на мене, і на мою хату? Прийдіть краще завтра в мою хату—тоді саме, як буду палити!.. Побачите, як огонь Маринин страшних богів навік упокоє...

— Ех, якби це за іншої влади!.. Скуштувала-б ти може й Сибіру!—кинув куркуль, як ніж—гострий поклик.

Та щось мало на нього озвались.

А Марина вхопила за руку свого Степка—останнього сина, розправилась, як струнка тополя, та й кинула куркулеві здачу:

— Ти хотів би мене до Сибіру, а дитину—наймитом забрати... Ні, не діждеш, приятелю божий! Степко зросте—наймитом не буде, а ворогом твоїм він—і зараз!..

Не турбуйся! Це вже я подбаю!

*

Отака Марина Копачівна—удовиця з села Копачихи!

Серпень 1924.

Київ